

JONAS NORDIN

Perspektiv på censur och granskning

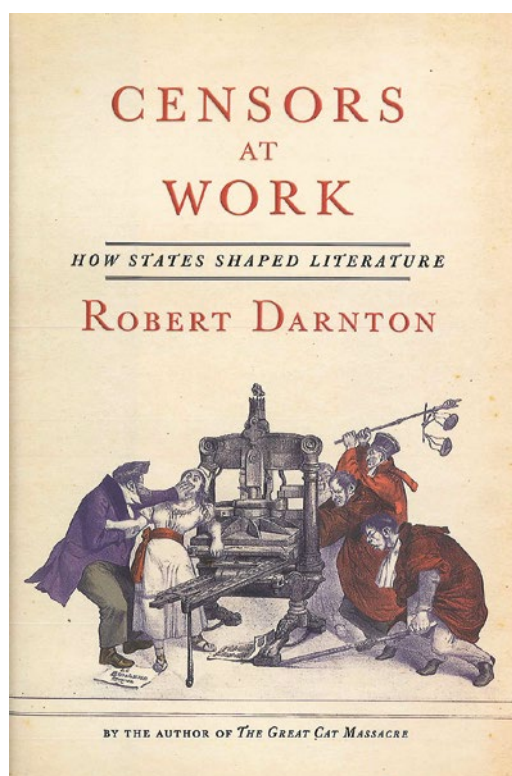
Censors at Work: How States Shaped Literature av Robert Darnton

316 s. New York: W. W. Norton & Company, 2014.
ISBN 978-0-393-24229-4

Inget samhälle existerar utan begränsningar i yttrandefriheten, konstaterade Donald Thomas i en klassisk historik över engelsk censurpolitik. ”The relevant question at any stage of human history is not ’Does censorship exist?’ but rather, ’Under what sort of censorship do we now live?’”¹ Många begränsningar uppfattar vi som rimliga och legitima. Frågor kring rikets säkerhet. Personsekretess. Barnpornografi. Vi inte bara accepterar, utan finner det rentav nödvändigt att sätta gränser kring vissa ämnen och uttryck, men det är inte fråga om några absoluta värden. Vår uppfattning om yttrandefrihetens gränser och dess möte med andra fri- och rättigheter kräver därför ständig förhandling.

Detta faktum har uttryckts med aforistisk tvetydighet av litteratursociologen Stanley Fish: ”There’s no such thing as free speech, and it’s a good thing, too.” Om tal enbart hade handlat om att framkalla ljud och det hade haft ett värde i sig själv kunde obegränsad yttrandefrihet försvaras som absolut princip, säger Fish. Men tal är *samtal*, det vill säga en kommunikationsakt, och ingår alltid i en social kontext, och om dess syfte är att skada kan det begränsas. Ty ord skadar likväl som handlingar, påpekar han.²

Fish förordar en pragmatisk eller ”anti-principiell” inställning till yttrandefrihet. Den är ett medel, inte ett mål i sig. Denna hållning har varit

den vanliga i historien. Yttrande- och tryckfrihet som begrepp har en relativt kort historia. Poeten John Miltons *Areopagitica*, författad 1644 under brinnande inbördeskrig, är ett portalverk i sammanhanget. Miltons grundsats var att sanningen mejslas fram när goda och dåliga argument kon-

fronteras i öppen debatt. Som så många andra talade Milton om samtal mellan förnuftiga människor. Någon fullständig frihet var inte aktuell:

I deny not, but that it is of greatest concernment in the Church and Commonwealth, to have a vigilant eye how Bookes demean themselves as well as men; and thereafter to confine, imprison, and do sharpest justice on them as malefactors: For Books are not absolutely dead things, but doe contain a potencie of life in them to be as active as that soule was whose progeny they are[.]³

Och vid papism och vidskepelse gick en absolut gräns för Miltons vidsynthet.

Voltaire brukar tillskrivas det mest berömda försvaret för tryckfrihet som aldrig yttrats. Han har nämligen aldrig anmält sig redo att gå i döden för sina åsiktsfienders rätt att yttra sina tankar. Om Spinozas ateistiska skrifter sade han däremot: ”Je déteste comme vous son livre, [...] mais avez-vous vu que ce livre ait changé la face du monde?” – liksom du avskyr jag hans bok, men har du märkt av att denna bok skulle ha förändrat världen? Böcker kunde tråka ut sina läsare, men de kunde inte orsaka verklig skada, menade han.⁴ Han sade också: ”J’aime fort la vérité, mais je n’aime point du tout le martyre”, jag älskar sanningen, men jag älskar inte martyrer, det vill säga: idéer eller principer var inte värda att försvara till vilket pris som helst.⁵ Bägge ståndpunkter kan ju uppfattas som överraskande karaktärssvaga för en pennans stridsman och om man uppfattar det fria ordet som något absolut gott.

Historien företer många gestalter som förespråkade yttrandefrihet för sig själva men inte för sina meningsmotståndare – kanslipresidenten Anders Johan von Höpken och Gustav III är två prominenta svenska exempel. Men även deciderade tryckfrihetsvänner har alltså kunnat villkora sina övertygelser, varför de gärna betraktats som skrymtare. Den mänskliga logiken gör ju att vi inte sällan anklagar de goda för att inte vara nog goda, men aldrig de onda för att vara otillräckligt onda.

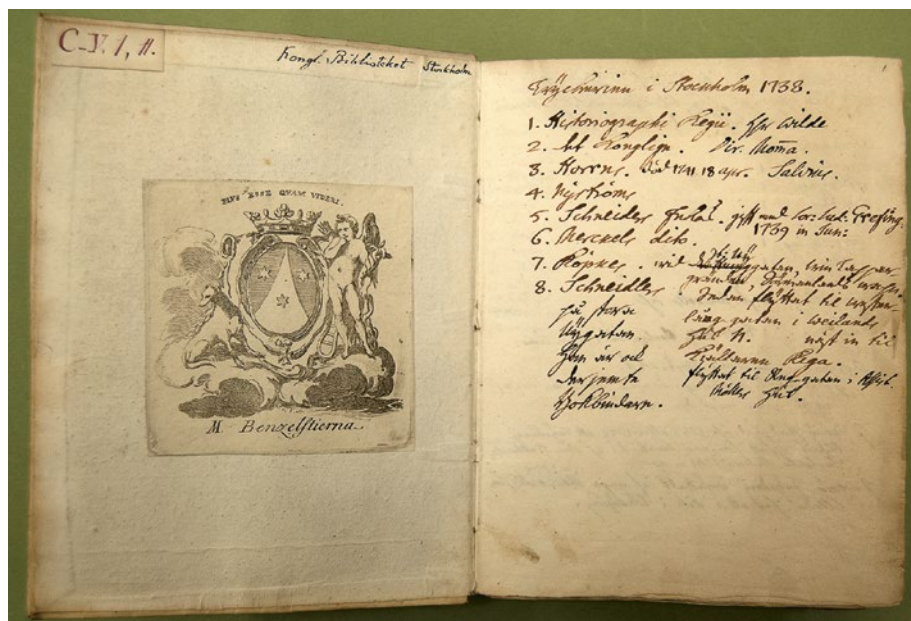
Tryckfrihetsvännernas strider, framgångar och tillkortakommanden brukar i alla händelser stå i centrum när man skriver censurens och tryckfrihetens historia. Men varje drama med en hjälte kräver en antagonist, och hur har tryckfrihets-

motståndarnas världsbild och arbete sett ut? Hur har de censorer som övervakat och kontrollerat litteraturen verkat och tänkt? Om det har den välkände bokhistorikern Robert Darnton skrivit en bok som sammanfattar flera decenniers befattning med ämnet.

Censors at Work: How States Shaped Literature består av tre delstudier om respektive Frankrike under *l’ancien régime*, Indien under brittiskt kolonialstyre och det kommunistiska DDR. Stora delar av framställningen har tidigare publicerats i olika sammanhang. Den första och sista delstudien presenterades exempelvis i kortare form vid en föreläsning på Stockholms universitetsbibliotek 1994.⁶

Hur har då censorerna gått till väga i sin yrkesutövning? Om man skall sammanfatta Darntons bok i en mening kan sägas att censorerna i de tre valda exemplen varit pragmatiska kontrollanter på samma sätt som Stanley Fish, Voltaire med flera varit pragmatiska tryckfrihetsvänner. Det handlar inte om svart och vitt i konfrontation, utan om olika nyanser av grått som flyter in i varandra. Om Voltaire var den goda så var inte Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes, *directeur de la librairie* och högste ansvarig för den franska censuren, hans onda antites. Malesherbes var i stället ”en af de ädlaste representanterna för den reformiver och de humanitetssträvanden, som [...] utgöra den vackra sidan af 1700-talets ’upplysning’, och han begagnade sin ämbetsställning för att kraftigt befordra dessa riktningar”, som det heter i *Nordisk familjebok*. I detta liknande han Sveriges *ensor librorum* Niclas von Oelreich, som är en mer undflyende, kanske mindre sympatisk person men han anses ha varit instrumentell i tillkomsten av 1766 års tryckfrihetsförordning. Liksom Malesherbes var han bildad, för i både Frankrike och Sverige ingick det i tjänsteprofilen att censorerna skulle ha god språkkänsla och vara väl bevandrade i sin samtids litterära och vetenskapliga strömningar.⁷ Deras mångskiftande arbetsbeskrivning omfattade nämligen mycket mer än att hålla utkik efter subversiva åsikter och uttryck – av skäl som jag återkommer till var det snarast den minsta delen av deras verksamhet.

För att en bok skulle få tryckas krävdes ett officiellt tillstånd. I Sverige användes det latinska begreppet *imprimatur*, i Frankrike sade man *ap-*

Pärmens insida på Gustaf Benzelstjernas censorsjournal från 1737–1740 med förteckning över boktryckarna i Stockholm. Om Jacob Schneidler (nr 8) står att han har sin officin på Stora Nygatan och därtill är bokbindare. Carl Röpke (nr 7) förde en ambulerande tillvaro: Drottninggatan har överkursats och ersatts med Stora Nygatan och Vintapparegränd vid krogen Sörmlands vapen. Senare har han flyttat till Västerlånggatan i närheten av källaren Riga för att slutligen hamna på Regeringsgatan. Bokägarmärket tillhör Benzelstjernas brorson Mathias B. KB HS Engström C, V, I, II.

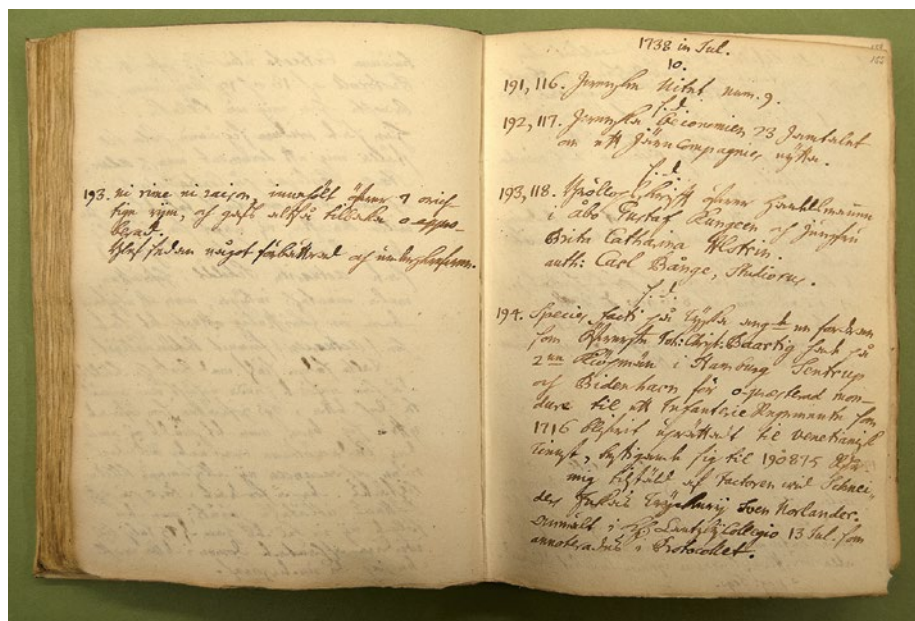
probation. Ett sådant tillstånd var inte bara ett medgivande utan också en form av erkännande. Eftersom det innebar att boken hade sanktionerats officiellt av Kungl. Maj:t förutsatte det att verket höll en viss kvalitetsnivå. I Sverige försågs boken med ett enkelt märke – ”Imprimatur” jämte censorns namn – som trycktes på titelbladets baksida mellan 1749 och 1766. I Frankrike var systemet mer sofistikerat. Upp till fyra censorer kunde där ge sin approbation, som meddelades i inledningen av boken. Det var ett längre eller kortare utlåtande som framhöll verkets kvaliteter och särskilda värde; olika censorer hade olika intressen och kunde lyfta fram skilda aspekter. I många fall avslutades dessa rekommendationer med ett kungligt privilegium, vilket innebar att författaren eller utgivaren hade ensamrätt på sitt arbete under en viss tidsrymd, vanligen ett eller flera decennier. Det var alltså ett slags immaterialrättsligt skydd före copyrightens uppkomst. Alla böcker hade inte dessa långa förklaringar; då tillfogades i stället den korta texten *Avec ap-*

probations et privilege du Roi vid tryckuppgifterna på titelsidan.

En betydande del av censorernas arbete bestod med andra ord i kvalitetskontroll, liknande den som i dag utförs av redaktörer. Gustaf Benzelstjerna, *ensor librorum 1737–1746*, har efterlämnat en journal över sin verksamhet som ger en provkarta över karaktären på ingripandena.

En berättelse om slaget vid Poltava nekades imprimatur av både upphovsrättsliga och politiska skäl: ”Om denna Relation discurerades [...] och tycktes vara bäst att den blir otröcht efter om hela actionen blir en fullkomligare berättelse i Doct. Nordbergs Historiska wärk, och denne olyckelige händelse är i öfrigt oangenämn för vår nation att ofta upprepas.”

Petrus Fjellströms samiska grammatik fick tryckas efter en språklig översyn: ”Påminde om en och annan felachtighet allenast uti regulis Syntacticis och rättade en del deraf, med förbehåld att han skulle låta af någon sin bekant öfwersee och rätta det öfriga, hwartil jag eij hade tid.”

Uppslag ur Benzelstjernas journal. Nummer 193/118 avser en bröllopsvers författad av Åbostudenten Carl Bänge. Ingripandet handlar som så ofta om stilistisk renhållning. Benzelstjerna har på vänstersidan antecknat att versen saknade rim och förnuft: "ni rime ni raison, innehölet öfwer 7 orichtige rijm, och gafs altså tillbaka oapproberad. Blef sedan något förbättrad och underskrefwen." KB HS Engeström C, V, I, II.

En allmän statshistoria kunde publiceras efter omfattande korrigeringar i sakfrågor och trots att en del tveksamheter kvarstod: "Ändrat och rättat ganska mycket uti Historia antiqvi et medii ævie, hwaruti auctoren war mycket slätt bewandrad och tyckes eij en gång hafwa sedt Historio graphi Hr. Wildes förberedelse til Puffendorf samt torde eij heller hafwa läst hans Historiam Pragmaticam, som han ock ingen enda af våra Scriptoribus citerar, och de migrationibus aliorum gentium härifrån håller sig wid de obewisligaste meningar."⁸

Som det sista exemplet visar är steget kort mellan äldre tiders censur och dagens vetenskapliga kvalitetsgranskning, så kallad *peer review*. Denna iakttagelse bekräftas på många ställen i Darntons bok:

One censor condemned the "light and bantering tone" of a treatise on cosmology. Another had no theological objections to a biography of the prophet Mohammed but found it superficial and inade-

quately researched. A third refused to recommend a mathematical textbook, because it did not work through problems in sufficient detail and failed to give the cubes as well as the squares of certain sums. A fourth rejected a legal treatise on the grounds that it used inaccurate terminology, misdated documents, misconstrued basic principles and was full of misspellings.⁹

Censorererna, som i Frankrike formerade en hel liten yrkeskår, var vanligen själva författare eller vetenskapsmän och därmed *peers* i ordets egentliga betydelse. På samma sätt som dagens lektörsgranskningar förväntades deras arbete i princip utföras med anonymitet i bägge riktningarna. Målet var att endast utge skrifter som var kvalitetsgranskade av staten. Det franska systemet hade emellertid ett visst raffinemang som saknades i det svenska, men som påminner om hierarkin i dagens vetenskapliga publiceringslandskap. I Frankrike laborerade censuren med tre möjligheter: censorn kunde förse ett arbete

Den 24 april 1749 beslutades om införandet av en stämpel på böcker som godkänts av censuren. De kunde se lite olika ut, men vanligast var den typ som syns till höger. Oelreich adlades 1747, men först efter introduktionen på Riddarhuset 1756 lade han till prepositionen von. – Johan Fredrik Kryger, *En wäns bref i Stockholm til sin wän på landet*. Till vänster, första uppl. 1755, signum KB 1700–1829:53 Ea Br 1755. Till höger, uppl. från 1769, signum KB 1700–1829:53 Ea Br 1755 (ex. B).

med approbation, vilket samtidigt var en form av rekommendation; han kunde utfärda ett så kallat tyst medgivande, vilket innebar att boken kunde tryckas men utan den officiella sanktionen; han kunde neka tryckstillstånd, varpå boken publicerades illegalt eller förblev otryckt. Böcker som fått tyst medgivande publicerades ofta med falska, utländska tryckortsuppgifter. Boken framstod då som ett importerat arbete och kungens namn fläckades inte genom att associeras med ett verk av sekunda kvalitet. Samtidigt stannade pengarna trots allt hos franska boktryckare.¹⁰

I Storbritannien fanns, till skillnad från i Frankrike, ingen förhandscensur under 1700-talet. Den avskaffades 1695 genom att man helt enkelt lät bli att förnya den Licensing Act som reglerade verksamheten. Den ”liberty of the press” som därmed i praktiken uppstod hade långtgående följder för publiceringskulturen och var en källa till nationell stolthet. Åtgärden dikterades dock mer av praktiska än principiella skäl.¹¹ Frånvaron av förhandsgranskning medförde inte heller någon lagstadgad rätt att trycka fritt. Skrifter som stred mot politik, religion och moral kunde lagföras i vanliga domstolar och straffen sträckte sig ända till döden ännu under 1700-talet.

Frånvaron av förhandscensur gjorde i alla händelser att den brittiska tryckfriheten var den de facto mest långtgående i 1700-talets Europa. Pa-

rallellt växte Storbritannien till en världsmakt, och imperier och frihetliga idéer är sällan kompatibla storheter. I sin andra delstudie visar Darnton hur paradoxen ”liberal imperialism” fungerade i praktiken. Det var aldrig ett öppet repressivt system; med anknytning till Michel Foucault beskriver Darnton det i stället som kontroll genom en kombination av kunskap och makt. Foucaults maktanalys beskriver hur yttre tvång omvandlas till inre, och hur övervakningen sker genom disciplinering och internaliserade normer. Inom maktforskningen betraktas normativa maktresurser som de mest långtidsverkande och kostnadseffektiva eftersom de med tiden blir självförstärkande. (De andra – tvångs- och betalningsresurser – behöver däremot ständigt underhållas för att behålla sin effekt.)¹²

Britternas kontroll av den indiska litteraturen skedde på samma sätt som i Storbritannien genom domstolarna och med hänvisning till lagar om ärekränkning och uppvigling. Längre var detta system förhållandevis avspänt, men särskilt efter Sepoyupproret 1857–1858 skärptes övervakningen. Genom The Press and Registration of Books Act från 1867 ålades administrationen att kartlägga all litteratur som gavs ut i Brittiska Indien. Förläggare befalldes att lämna in tre kopior av varje bok tillsammans med ett formulär innehållande tekniska uppgifter om författare, sidantal, ämneska-

tegori, upplaga med mera. Bristfällig inrapportering kunde leda till konfiskation av upplagan, böter och i sista hand fängelse för bokförläggaren. Uppgifterna sammanställdes fyra gånger per år och samlades i regelbundet utgivna volymer tillsammans med kvalitativa beskrivningar av innehållet författade av särskilda tjänstemän. Dessa omfattande kataloger – för perioden 1868–1905 förtecknar de över 200 000 titlar – fyllde höga bibliografiska krav och skulle ha varit varje bibliotekaries dröm. Men de var hemligstämplade.¹³

Det direkta syftet med dessa omfattande kataloger är inte helt uppenbart. Relationen mellan mängden registrerade och mängden åtalade böcker var mycket liten. Övervakningen låg i stället på en subtilare nivå, som har likheter med hur dagens säkerhetstjänster arbetar exempelvis på internet. Genom katalogerna fick man en samlad bild av strömningar i tiden och i det fall något subversivt eller på annat sätt otillbörligt skedde kunde man i efterhand kartlägga aktiviteterna.

Det brittiska styret förhöll sig troget till idén om ett lagstyrt kolonialvälde. Rättegångarna mot författare och boktryckare var relativt få och de kunde ibland utvecklas närmast till litterära seminarier. Britternas avsikt var att visa indierna hur en rättsstat fungerade och därmed få dem att acceptera det främmande styret. I så måtto var taktiken ett misslyckande, för i den mån indierna internaliserade det främmande normsystemet så upplevde de också att det kunde administreras av dem själva hellre än av kolonialherrarna.¹⁴

Den sista delstudien, om Tyska demokratiska republiken, DDR, är bitvis mer personlig än de bägge tidigare eftersom vi rör oss i det nära förflutna, och Darnton har själv kunnat intervjua flera av de aktörer han studerar. Emellanåt lutar framställningen åt det svulstiga, som när han beskriver sitt första besök vid ett av de gamla DDR-arkiven:

I knocked on a door, braced for a confrontation with a hostile Party henchman. When it opened, I found to my amazement that I was greeted with a friendly smile by a young woman, very attractive in the East German manner: blond hair swept back from her forehead, little or no makeup, simple clothing, a direct, pleasant manner.¹⁵

Denna sorts personliga och aningen malplacerade utvecklingar är en av flera indikationer på att Darnton inte bottnar lika väl i den moderna

materian som i, framför allt, den äldre franska. Delstudien ger ett mer impressionistiskt intryck än de föregående och beroendet av sekundärlitteraturen förefaller större. Det hindrar inte att det förekommer intressant information även här.

Den litterära censuren i DDR var på många sätt en grotesk vidareutveckling av det brittiska systemet. Den östtyska konstitutionen garanterade medborgarnas yttrandefrihet så på papperet existerade aldrig någon censur. Den litterära kontrollen doldes under formen av statlig kvalitetskontroll och vad som på ytan kunde se ut som en normal interaktion mellan författare, redaktör och förläggare. Bokutgivningen skedde inom ramen för femårsplanernas produktionsmål. I den sista litterära ”Themenplaneinsatzung” (ungefär: ämnesplanläggning) som upprättades före regimens sammanbrott avancerade ännu socialismen synbarligen på alla fronter:

Med utgångspunkt i inriktningsbeslutet från den 11:e partikongressen liksom med tillämpning av riktlinjerna från DDR:s 10:e skriftställarkongress så är samarbetet mellan författare och förlag i framställningen av nya litterära verk inriktat mot att bidra till upplysning i den närvarande tidens huvudfrågor i och för stärkandet av socialismen och säkrandet av freden.¹⁶

Denna storslagna målsättning skulle under 1989 uppnås genom utgivningen av 625 titlar i en sammanlagd upplaga av 11 508 950 exemplar, vilket var en stegring mot föregående års 559 titlar i totalt 10 444 000 exemplar. Allt i allt var syftet att utplåna den ”senborgerliga” (*spätbürgerliche*) kultur som infekterade Västvärlden och som var den döende kapitalismens sista uttryck.

Mätt i rent kvantitativa termer var läsandet och den litterära kulturen utvecklade i DDR. Stoltheten över kvaliteten var säkert också i någon mån reell bland det läsande folket, och liksom i andra öststater var författarna en uppbyten krets inom den vördade intelligentian. För en utomstående är det likväl gåtfullt hur skrivande som yrkesverksamhet kan utöva en lockelse när resultatet av ens mödor i så hög grad är beroende av andras ingripanden. Här hade Darnton återigen kunnat anknyta till Foucault och internaliseringen av normsystem. Darnton ger exempel på olika författares varierande förhållningssätt, från dem som beredvilligt accepterade censurans in-

gripanden som ett rättmätigt vaktslående av den renläriga socialismen, till dem som levde med *der Schere im Kopf*, ”saxen i huvudet”, ett motvilligt men närmast sublimant accepterade av censur-rens villkor.

Alla studier av censur lider av ett olösligt metodproblem. Förhandscensur (som i Frankrike och DDR) och efterhandscensur (som i Brittiska Indien) kan ge olika utfall på publiceringsmönstren, men oavsett utformning och graden av kontroll ger varje system upphov till en *själv*censur vars omfattning vi aldrig kan mäta. Redan vardagliga normsystem filtrerar våra tankar och påverkar vad vi vill och kan uttrycka i olika sammanhang. När Darnton därför skriver att man inte skall överdriva motsättningarna mellan författare och censorer i DDR är det inte ett försök att tona ned åsiktskontrollen. Men den som försökte sig på en författarkarriär i landet hade redan på förhand accepterat vissa premisser, däribland att det krävdes följsamhet gentemot censuren för att få en text publicerad. Det rymdes förvisso motstånd även i denna interaktion, men ett principiellt avståndstagande vore gagnlöst och tog sig i sådant fall andra uttryck. ”Without mimimizing

the disaffection and disbelief that also developed under authoritarian systems”, skriver Darnton, ”I think it important to recognize that censors and authors often shared a commitment to the kind of literature they produced together.”¹⁷

De samhällen Darnton studerat är inte de mest repressiva som historien känner, men de har i olika grad strävat efter att kontrollera åsiktsbildningen. Det finns ingen generell modell, påpekar han, men en sammanlagd slutsats är att det inte är en art- utan en gradskillnad mellan ”fri litteratur” och en litteratur som underkastats censur. Den litterära kontrollen har skett med metoder som tangerar redaktionell bearbetning, faktagranskning, kvalitetskontroll, stilistisk förädling och andra accepterade arbetsformer inom normal förlagsverksamhet. En censor i 1700-talets Frankrike behöver inte ha inkräktat mer på den tryckta texten än vad lektören gör i modern vetenskaplig sakkunniggranskning. Varje censurförfarande sker i någon form av interaktion, och den som lägger fram sitt manus till granskning har i en eller annan mening accepterat censur-rens villkor. Verkligt subversiv litteratur har aldrig gått de formella vägarna.

NOTER

1. Donald Thomas, *A Long Time Burning: The History of Literary Censorship in England* (London: Routledge & Kegan Paul, 1969) s. 7. Temat har han följt upp i ett senare arbete om censur i dagens Storbritannien: *Freedom's Frontier: Censorship in Modern Britain* (London: John Murray, 2007).
2. Essän är publicerad i boken med samma namn: Stanley Fish, *There's No Such Thing as Free Speech, and It's a Good Thing, Too* (Oxford: Oxford University Press, 1994) s. 102–19.
3. *Areopagitica* (1644), i The John Milton Reading Room: https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/areopagitica/text.shtml.
4. Voltaire, *Dictionnaire philosophique* (1765) uppslagsord: ”Liberté d'imprimer”.
5. Voltaire i brev till d'Alembert, 8/2 1776, i *Oeuvres complètes de Voltaire: Avec des remarques et des notes historiques, scientifiques et littéraires*, 75: Correspondance avec d'Alembert. Deuxième édition (Paris: Baudouin frères, 1828) cit. s. 667.
6. Robert Darnton, *Censorship in Comparative Perspective: France, 1789 – East Germany, 1989*. The Adam Helms Lecture 1994 (Stockholm: Svenska bokförläggareföreningen, 1995), som i sin tur återanvänder andra föredrag, nämnda i kolofonen.
7. Jonas Nordin, ”Plikten bakom allt: Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet”, i *Information som*

- problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, red. Otfried Czaika, Jonas Nordin och Pelle Snickars (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2014) s. 25–27.
8. G. Benzeltjernas *censorsjournal 1737–1746*, utg. Leonhard Bygdén och Eugène Lewenhaupt (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1884–1885) s. 3, 42, 125.
9. Darnton (2014) s. 31, se även s. 25, 28, 45f.
10. Darnton (2014) s. 33, 36, 58.
11. Thomas (1969) s. 28–33; David Hume, ”Of the Liberty of the Press”, i *Essays: Moral, Political, and Literary*, red. Eugene F. Miller (Indianapolis: Liberty Fund, 1987) s. 9–13.
12. Bertrand Russell, ”The Forms of Power”, i *Power*, red. Steven Lukes (New York: New York University Press, 1986), ursprungligen publicerad 1938; Walter Korpi, ”Maktens isberg under ytan”, i *Maktbegreppet*, red. Olof Petersson (Stockholm: Carlsson, 1987).
13. Darnton, *Censors at Work*, s. 103f.
14. *Ibid.*, s. 130, 142f.
15. *Ibid.*, s. 166.
16. ”Themenplaneinzätsung 1989”, dat. Berlin 30/5 1988, faksimil i Darnton, *Censors at Work*, s. 155.
17. Darnton, *Censors at Work*, s. 233f., men jfr s. 238–40, om Milan Kunderas erfarenheter från Tjeckoslovakien och Norman Maneas från Rumänien.